

حسن جان و خرد
سببم آوند

خلقت آدم (ع)

بررسی دلالت‌های آن در الهیات و علوم انسانی
از دیدگاه علامه طباطبائی

عبداله محمدی

سرشناسه: محمدی، عبدالله، ۱۳۵۶-
عنوان و نام پدیدآور: خلقت آدم^(ع)؛ بررسی دلالت‌های آن در الهیات و علوم انسانی از دیدگاه علامه طباطبایی^(ص) عبدالله محمدی.
مشخصات نشر: تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری: ۳۰۸ ص.؛ نمودار. | شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۴۸-۷
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۹۱]-۲۹۴ | یادداشت: نمایه.
موضوع: طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۲۸۱-۱۳۶۰ -- دیدگاه دربارهٔ آفرینش انسان
موضوع: Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein, 1903-1981 -- Views on creation of human beings
موضوع: انسان | آفرینش -- آفرینش | Creation -- *Creation -- Human beings
انسان -- آفرینش -- جنبه‌های قرآنی | Human beings -- *Creation -- Qur'anic teaching
رده بندی کنگره: ۲۳۲/۴ BP | رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۶۶
شماره کتابشناسی ملی: ۹۴۹۰۴۳۴
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیپا

خلقت آدم^(ع)

بررسی دلالت‌های آن در الهیات و علوم انسانی از دیدگاه علامه طباطبایی^(ص)

تألیف عبدالله محمدی
ویراستار: سجاد محمدی
نمونه خوان: فهیمه نظری
صفحه آرا: زهرا صالح نژاد
طراح جلد: سعید صحابی
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مؤسسه بوستان کتاب
نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۲
تیراژ: ۵۰۰ نسخه
قیمت: ۲۶۰۰۰۰ تومان

ناشر: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴
تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲
www.irip.ac.ir

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۴۸-۷ ISBN: 978-622-6331-48-7

حَقّ چاپ و نشر محفوظ است.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۹
فصل اول: مبانی.....	۱۷
مبانی هستی‌شناختی.....	۱۷
۱. خزائن هستی.....	۱۷
۲. خلق و امر.....	۲۳
۳. تطابق تکوین و تشریع.....	۲۵
مبانی زبان‌شناختی.....	۲۶
۱. زبان متعارف قرآن.....	۲۷
۲. اشتراک معنوی.....	۲۸
۳. وضع الفاظ برای ارواح معانی.....	۳۰
۴. واقع‌نمایی زبان قرآن.....	۳۶
۵. حقیقت مثل قرآنی.....	۳۹
۶. واقع‌نمایی ماجرای خلقت حضرت آدم(ع).....	۴۵
گزارش علامه از ماجرای خلقت حضرت آدم(ع).....	۴۶
خلقت آدم یا انسان؟.....	۵۳
جمع‌بندی فصل اول.....	۵۷
فصل دوم: حقیقت سفر حضرت آدم(ع).....	۵۹
۱. اتحاد نقطه آغاز و پایان سفر.....	۵۹
۲. حقیقت آغاز و تنزل.....	۶۱
مراتب تنزل.....	۶۳
۳. جایگاه نفع روح در سفر نزولی انسان.....	۶۵
حقیقت «الروح».....	۶۶
رابطه «الروح» و فرشتگان.....	۶۷

۶۹	۴. درونی بودن سفر انسان
۷۲	۵. سرمایه‌های سفر
۷۳	حبّ ذات
۷۸	شوق به کمال و فرار از نقص
۷۹	۶. موانع سفر
۸۱	۷. غایت سفر
۸۳	دلالت‌های دین‌شناختی سفر انسان
۸۴	۱. حقیقت آغاز و تنزل در سفر
۸۹	۲. درونی بودن سفر
۹۲	۳. سرمایه‌های سفر
۹۴	جمع‌بندی فصل دوم
۹۷	فصل سوم: خلافت حضرت آدم (ع)
۹۷	حقیقت خلافت
۱۰۱	مصادیق خلیفه الهی
۱۰۴	ملاک خلافت الهی
۱۰۷	قلمرو خلافت
۱۰۹	دلالت‌های مبحث خلافت انسان در ساحت‌های دین‌پژوهی
۱۰۹	۱. نفی اومانیسم
۱۱۱	۲. سرشت انسان
۱۱۲	۳. جامعیت انسان
۱۱۳	۴. قلمرو حداکثری دین
۱۱۵	۵. حکومت قدسی
۱۱۶	۶. جامعه توحیدی
۱۱۷	۷. هدایت‌گری و راهبری
۱۱۸	۸. حرکت مستمر جامعه الهی
۱۱۸	۹. بازخوانی برخی مباحث کلامی و معرفتی
۱۲۱	جمع‌بندی فصل سوم
۱۲۳	فصل چهارم: سجده فرشتگان
۱۲۴	۱. جایگاه سجده در مراحل خلقت حضرت آدم (ع)
۱۲۵	۲. حقیقت سجده فرشتگان
۱۳۰	۳. مسجود فرشتگان
۱۳۴	دلالت‌های مبحث «سجده فرشتگان» در ساحت‌های دین‌پژوهی
۱۳۸	جمع‌بندی فصل چهارم

فصل پنجم: سکونت در بهشت	۱۳۹
ماهیت بهشت	۱۴۲
نظریه بهشت برزخی؛ اشکالات و پاسخ‌ها	۱۴۴
ماهیت درخت ممنوعه	۱۴۹
تفسیری نواز ماهیت بهشت آدم	۱۵۲
دستور ارشادی	۱۵۷
وسوسه شیطان	۱۶۱
آشکارشدن زشتی‌های آدم (ع)	۱۶۲
دلالت‌های مبحث سکونت در بهشت، در ساحت‌های دین پژوهی	۱۶۷
جمع‌بندی فصل پنجم	۱۷۵
فصل ششم: هبوط	۱۷۷
انواع هبوط	۱۷۷
هبوط اول	۱۷۸
هبوط دوم	۱۸۰
دلالت‌های مبحث هبوط در ساحت دین پژوهی	۱۹۱
۱. توجه هم‌زمان به انسان محقق و انسان آرمانی	۱۹۱
۲. تدریجی بودن هبوط	۱۹۲
۳. حیات اجتماعی؛ شرط لازم برای خلافت الهی	۱۹۵
۴. توبه؛ نظام ایمنی حیات معنوی انسان	۱۹۷
۵. اصالت میل به خوبی در سرشت انسان	۱۹۸
۶. جایگاه امامت در پذیرش توبه	۱۹۹
۷. جریان رشد معنوی انسان از مسیرهویت فقری	۲۰۰
۸. تبیین دقیق‌تر فلسفه نیاز به دین	۲۰۱
۹. دین؛ یگانه قانون خوشبختی	۲۰۲
۱۰. همراهی تاریخ دین و تاریخ بشر (نفی دیدگاه کنت، هیوم، فروید و مارکس)	۲۰۳
زمینه‌ساز هبوط	۲۰۴
الف. تمرّد شیطان	۲۰۵
ب. هبوط شیطان	۲۰۸
پ. وسوسه شیطان	۲۰۸
دلالت‌های بحث زمینه‌ساز هبوط در ساحت دین پژوهی	۲۱۷
۱. آنانیت؛ ریشه تمرّد	۲۱۷
۲. ربوبیت تشریحی؛ نصاب توحید	۲۱۸
۳. گناه و ضعف در ربوبیت تشریحی	۲۱۸
۴. سقوط؛ پیامد تکوینی تکبر	۲۱۹
۵. حس‌گرایی؛ مبنای معرفت‌شناسی شیطانی	۲۱۹

۲۲۰.....	۶. پیامدهای اخلاقی ظاهرگرایی.....
۲۲۰.....	۷. قوه خیال؛ دهلیز ورود شیطان.....
۲۲۱.....	۸. بدل سازی شیطان از حقایق.....
۲۲۱.....	۹. آنانیت و عدم پذیرش مسئولیت رفتار.....
۲۲۲.....	۱۰. آنانیت و توجیه گناه.....
۲۲۲.....	۱۱. نقش شاکل در رفتار.....
۲۲۳.....	۱۲. امکانات بیشتر انسان برای سعادت‌مندی.....
۲۲۳.....	۱۳. شاخصه‌های جامعه شیطانی و جامعه الهی.....
۲۲۹.....	جمع‌بندی فصل ششم.....
۲۳۳.....	فصل هفتم: پیامدهای هبوط.....
۲۳۵.....	۱. دشمنی و سختی.....
۲۳۵.....	۲. اعتبار و پیامدهای آن.....
۲۴۶.....	اعتبار و بازخوانی رسالت انبیا.....
۲۴۹.....	دلالت‌های مبحث «پیامدهای هبوط» در ساحت‌های مختلف دین پژوهی.....
۲۵۰.....	۱. بازخوانی نظریه اعتباریات علامه طباطبایی با محوریت هبوط.....
۲۵۲.....	۲. تبیینی جدید از برخی مسائل نبوت.....
۲۵۳.....	۳. نقد نظریات غیرواقع‌گرا در علوم انسانی.....
۲۵۶.....	۴. استخدام الهی و غیرالهی.....
۲۶۰.....	۵. حکمت معجزات.....
۲۶۱.....	۶. «من» اصیل و فلسفه ابتلائات.....
۲۶۱.....	۷. رابط «من» اصیل و نظام سیاسی.....
۲۶۳.....	۸. بازخوانی مسئله امامت.....
۲۶۵.....	۹. امامت و توسعه من اصیل.....
۲۶۶.....	۱۰. هبوط، امامت و حرکت کاروانی اجتماع.....
۲۶۸.....	۱۱. هبوط و غیبت.....
۲۷۱.....	۱۲. هبوط و مهدویت.....
۲۷۲.....	۱۳. هبوط و غایت عبادات.....
۲۸۳.....	جمع‌بندی فصل هفتم.....
۲۸۷.....	نتیجه‌گیری.....
۲۹۱.....	فهرست منابع.....
۲۹۵.....	نمودارها.....
۳۰۳.....	نمایه مفاهیم.....
۳۰۷.....	نمایه اشخاص.....

پیشگفتار

تحلیل مسئله آفرینش حضرت آدم^(ع)، در ادیان ابراهیمی همواره محل توجه جدی بوده است. این حادثه، در تفکر یهودی و مسیحی، فراتر از بحثی تاریخی و به منزله مبنايي برای بسیاری آرای اعتقادی، به ویژه در مبانی انسان‌شناختی، لحاظ شده است. الهیات مسیحی مسائل مهمی همچون سرشت انسان، گناهکاری ذاتی انسان، اختیار در سعادت و... را با بخش‌های مختلف آفرینش حضرت آدم^(ع) مرتبط ساخته است.

قرآن کریم نیز که با بهره‌مندی از ویژگی عصمت و تحریف‌ناپذیری، متقن‌ترین متن آسمانی به شمار می‌رود، در موارد متعددی به زوایای این مسئله اشاره کرده و حداقل در سه سوره بقره و اعراف و طه، مستقل و مفصل از آن سخن گفته است. ماجرای خلقت حضرت آدم^(ع)، در آیات قرآن به‌کمک چند مفهوم اصلی توضیح داده شده است: مفهوم حقیقت سفر حضرت آدم^(ع)، تعلیم اسمای الهی و خلافت حضرت آدم^(ع)، سجده فرشتگان بر وی، سکونت در بهشت، نزدیک شدن به درخت ممنوعه، هبوط و پیامدهای آن. برای سهولت در بیان، این مفاهیم را مفاهیم هفت‌گانه نام می‌نهمیم.

روایات معصومان^(ع) و تفاسیر بسیاری اندیشمندان مسلمان نیز ماجرای آفرینش حضرت آدم^(ع) را نقطه عزیمتی برای تحلیل سایر بخش‌های نظام دین معرفی کرده‌اند. مرحوم علامه طباطبایی^(ره) از متفکرانی است که این مفاهیم

هفت‌گانه رانه جریانی شخصی، بلکه قواعدی برای مسیر سعادت نوع انسانی می‌داند. به اعتقاد ایشان، مفاهیم یادشده به حضرت آدم^(ع) منحصر نیست و بیانگر امکانات، موانع و شرایط حرکت کلی انسان در زندگی اوست که قبل از خلقت مادی او آغاز شده و تا پس از رخت بستن از این دنیا نیز ادامه می‌یابد:

فإن هذه الآيات كما عرفت إنما سيقت لبيان كيفية خلافة الإنسان وموقعه

وكيفية نزوله إلى الدنيا وما يؤول إليه أمره من سعادة وشقاء.^۱

از منظر علامه طباطبایی^(ع)، احکام و قواعدی که در این ماجرا مختصر و مجمل بیان شده، خلاصهٔ جمیع احکامی است که در شرایع و ادیان الهی برای سعادت انسان بیان شده است. قواعد مطرح شده در این حادثه، به منزلهٔ اصولی هستند که دیگر مباحث ادیان متفرع بر آن مطرح می‌شوند و دستورهای ادیان بسط یافتهٔ همین امورند:

أن هذه الأحكام المشرعة المذكورة هاهنا على الإجمال أحكام مشرعة في

جميع الشرائع الإلهية من غير استثناء كما يعلم أن ما قدر للإنسان من

سعادة وشقاوة وسائر المقدرات الإنسانية كالأحكام العامة جميعها تنتهي

إلى تلك القصة فهي الأصل تفرعت عليه هذه الفروع، والفهرس الذي يشير

إلى التفاصيل.^۲

در این رویکرد، هریک از این مفاهیم هفت‌گانه بخشی از مبانی انسان‌شناسی دینی به شمار می‌رود و در تبیین دیگر بخش‌های دین نیز مؤثر خواهد بود؛ برای مثال، جایگاه خلافت الهی منحصر به حضرت آدم^(ع) نیست و استعداد آن در وجود هر انسانی قرار داده شده است. بر همین اساس لوازم خلافت، یعنی تعلیم اسما، نیز تنها به وی اختصاص ندارد؛ بلکه مرتبهٔ رقیقهٔ آن در همهٔ انسان‌ها به ودیعت نهاده شده است. در نتیجه، سجدهٔ فرشتگان که عبارت از تسلیم و اطاعت ایشان است، نسبت به تمام کسانی که مراتب خلافت الهی را در خود محقق کرده باشند، محقق خواهد شد.

۱. سید محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۲۲.

۲. همان، ج ۸، ص ۶۸.

علامه با بهره‌مندی استنادانه از این مبانی، اصول مفاهیم هفت‌گانه را مبنایی برای فهم دیگر بخش‌های اعتقادی دین قرار داده است. وی نه تنها این جریان را از اختصاصات آدم^(ع) نمی‌داند، بلکه معتقد است این‌ها شروط تکوینی لازم برای زندگی انسان در حیات زمینی، بهره‌مندی از هدایت الهی و آزمایش و انتخابگری انسان بوده است. به عبارت دیگر، مفاهیم یادشده هیچ‌یک حقایق تاریخی پایان‌یافته یا حتی مفاهیمی تشریفاتی حاکی از تمجید و تحسین انسان نیستند؛ بلکه هرکدام به شکلی ساختار وجودی انسان را برای چنین مسیری تبیین می‌کنند، به‌گونه‌ای که نبود آن‌ها مسیر کمال انسان را با اختلال مواجه می‌ساخت. با توجه به این نکات می‌توان مدعی شد تحلیل مفاهیم هفت‌گانه دلالت‌ها و نتایجی در سایر بخش‌های دین دارد که علامه طباطبایی^(ع) شماری از آن‌ها را بیان کرده است.

در این نوشتار دو هدف اصلی دنبال می‌شود:

هدف نخست آنکه مفاهیم یادشده را از منظر قرآن و با رویکرد انسان‌شناسانه واکاوی کنیم. محور این تبیین، آرای علامه طباطبایی^(ع) بوده است؛ در نتیجه، مبنایی ایشان را به‌منزله اصول موضوعه تحقیق پذیرفته و در مقام نقد یا مقایسه آن‌ها با دیگر آرا نبوده‌ایم.

مهم‌ترین مبانی هستی‌شناختی این بحث، نظریه خزائن، رابطه خلق و امر و یکسانی مسیر مبدأ و معاد است که علامه از آن بسیار بهره جسته است. ایشان در آثار متعدد خود، نظام هستی را هویتی دارای مراتب معرفی کرده است که این مراتب از یکدیگر انفکاک‌ناپذیرند. نسبت میان این مراتب با استناد به مفاد آیاتی همچون آیه ۲۱ سوره حجر و آیه ۵۴ سوره اعراف تبیین شده است. اصالت حب ذات در افعال اختیاری و فطرت شوق به کمال و فرار از نقص، از مبانی انسان‌شناختی مؤثر در فهم این دستگاه به شمار می‌رود. در ساحت زبان‌شناختی، نظریه وضع الفاظ برای ارواح معانی، واقع‌نمایی زبان قرآن و حقیقت‌تمثیل و تأویل قرآنی برای فهم این مسائل ضروری است. ناآشنایی با مفهوم تمثیل در آرای علامه طباطبایی^(ع) سبب شده تا برخی آن را با غیرواقعه‌نمابودن یکسان انگاشته

و در نتیجه ماجرای خلقت حضرت آدم^(ع) را غیرواقعی بیندارند. علامه مثل را در ساحت هستی‌شناسی معنا می‌کند. منظور از مثل وجود رقیقه حقایق برتر است، نه امور غیرواقعی. بر همین اساس، ایشان کل آیات قرآن را مثل برای حقایق برتری می‌داند که از آن تنزل یافته‌اند.

هدف دوم در این نوشتار، بررسی پیامدها و دلالت‌های این تحلیل است. علامه طباطبایی^(ع) برخی از این دلالت‌ها و نتایج را معرفی کرده است؛ لیکن از آنجاکه در مقام بحث مفصل از این موضوع نبوده، به بسیاری از آن‌ها نپرداخته است. بر همین اساس، در این کتاب، امتداد این مفاهیم در دیگر مباحث نظام اندیشه اسلام جست‌وجو می‌شود. امتدادهای یادشده به مباحث الهیاتی دین منحصر نیست؛ بلکه تا ساحت‌های عملی آن نیز ادامه می‌یابد.

با توجه به این دو هدف، در هریک از فصل‌های کتاب، ابتدا هر کدام از مفاهیم هفت‌گانه با رویکردی غیرتاریخی و غیرشخصی تحلیل می‌شود؛ در ادامه، دلالت‌های این دیدگاه در تفسیر دیگر بخش‌های دین معرفی خواهد شد. بدیهی است در مسیر کشف این نتایج و دلالت‌ها، باید مراقب آسیب استحسان یا تفسیر به رأی باشیم. بر همین اساس سعی کرده‌ایم دستیابی به این نتایج، خارج از انضباط علمی و روشمندی تحقیق و از روی حدس و تخمین نباشد. حتی در برخی موارد، استدلال‌های جدیدی اقامه شده است تا ارتباط منطقی میان این مفاهیم و نتایج آن حفظ شود.

با این فرصت و بضاعت علمی محدود، مجموع دلالت‌ها و نتایج به دست آمده از این تحلیل به بیش از صد نتیجه رسیده است که در پایان هر فصل، آن‌ها را جداگانه توضیح داده و در قالب نمودار ترسیم کرده‌ایم. می‌توان ادعا کرد بیشتر این نتایج نخستین بار است که با این نگرش مطرح می‌شوند. در این تحقیق، تأکید بیشتر بر نتایج و دلالت‌های اعتقادی و معرفتی این مفاهیم بوده است. این نتایج گاه تحلیلی جدید از مفاهیم اعتقادی و گاه استدلالی نو بر آن‌ها بوده است؛ برای نمونه، با تحلیل این مفاهیم هفت‌گانه به خوانشی نو از حقیقت نبوت، امامت، رابطه فاعلیت خداوند با فاعل‌های طبیعی، معجزه،

جبر و اختیار، غایت مندی جهان، برهان امکان اشرف، تطابق نظام تکوین و تشریح، عوالم قبل از عالم ماده، مهدویت و... دست یافته‌ایم. در موارد متعددی، دستیابی به این نتایج مستلزم اقامه استدلال جدید بوده است.

شماری از این دلالت‌ها تصویر جدیدتری عمیق‌تری از انسان‌شناسی دینی و مفاهیم مرتبط با آن مانند سرشت انسان، گرایش ذاتی به نیکی، کمال انسان، موانع حرکت انسان، من اصیل و من موهوم، ماهیت گناه و توبه ترسیم می‌کنند که در فصول مختلف از آن‌ها سخن گفته‌ایم. بخش مهمی از این نتایج با نظام‌های اجتماعی از منظر اسلام مرتبط می‌شود که به آن‌ها اشاره مختصری کرده‌ایم؛ برای نمونه، تحلیل هبوط سبب تفسیری متفاوت از نظریه اعتباریات و استخدام علامه طباطبایی^(۳) می‌شود. همچنین، دلالت‌های این هفت مفهوم در بررسی برخی نظریات مرتبط با علوم انسانی و نظام‌های سیاسی، فلسفه تاریخ و... نیز اهمیت ویژه‌ای دارد که شماری از آن‌ها را بیان کرده‌ایم.

دلالت‌های اخلاقی، تربیتی و عملی این تفسیر، به مراتب بیشتر از نتایج اعتقادی و معرفتی آن و مستلزم پژوهشی مستقل است که در این تحقیق، جز در مواردی اندک بیان نشده‌اند. در فصل آخر، به اختصار به احادیثی اشاره کرده‌ایم که در آن‌ها معصومان^(۴) از مفاهیم هفت‌گانه به منزله مبانی برای توضیح عبادات و دستوره‌های فقهی استفاده کرده‌اند. این نگاه تأییدی بر انطباق نظام تکوین و تشریح است و اهمیت این موضوع را دوچندان می‌کند.

با توجه به اهداف یادشده، کتاب پیش‌رو هفت فصل دارد: فصل نخست مبانی فهم نظریه هبوط از منظر علامه را به اختصار بررسی کرده است. این مبانی اعم از مبانی هستی‌شناختی و زبان‌شناختی هستند. در فصل‌های دیگر، مفاهیم هفت‌گانه تحلیل و ارتباطات آن‌ها با دیگر بخش‌های دین بررسی شده است. فصل دوم حقیقت سفر حضرت آدم^(۵)، تطابق مسیر آغاز و پایان، نفخ روح، انفسی بودن سفر انسان، سرمایه‌ها، موانع و غایت این حرکت را بررسی می‌کند. در پایان نیز دلالت‌ها و ارتباطات این مباحث با دیگر بخش‌های عقاید معرفی می‌شود. حداقل هجده اصل از این نتایج استخراج شده است. فصل سوم به

خلافت حضرت آدم^ع اختصاص دارد. بر همین اساس حقیقت خلافت و مصادیق و ملاک آن، حقیقت و کیفیت تعلیم اسما معرفی شده و در انتها نتایج این مفهوم در تحلیل دیگر معارف پیگیری شده است. در این فصل نیز دوازده اصل شناسایی شده است. محور فصل چهارم بررسی حقیقت سجده فرشتگان است. اینکه منظور از سجده برای امور مجرد چیست و این امر چه نتایجی در متن جهان تکوین داشت و مسجود فرشتگان چه کسانی هستند، مهم‌ترین سؤالات این بخش هستند. در پایان این فصل نیز هشت اصل که خوانشی متفاوت در مباحث کلامی و معرفتی ایجاد می‌کنند، گردآوری شده است.

فصل پنجم ماجرای سکونت حضرت آدم^ع در بهشت را معرفی می‌کند. دیدگاه‌های مشهور درباره حقیقت بهشت آدم^ع بررسی و درنهایت، دیدگاهی ابتکاری ارائه شده است. همچنین ماهیت درخت ممنوعه، کیفیت امر الهی و زندگی در بهشت، وسوسه شیطان، حقیقت خوردن از درخت و آشکارشدن زشتی‌ها از مباحث مهم این فصل هستند که با نگاه معرفتی تحلیل می‌شوند. دلالت‌ها و نتایج مرتبط با این بخش به نوزده اصل رسیده است. در فصل ششم، از مهم‌ترین مفاهیم هفت‌گانه یعنی هبوط گفت‌وگو می‌شود. علامه به دو هبوط قائل است و هریک را جداگانه معرفی می‌کند. نتایج این بحث بسیار است که در این نوشتار هجده اصل آن فهرست شده است. متناظر با مسئله هبوط، گفت‌وگو از شیطان به منزله زمینه‌ساز هبوط ضروری است. کیفیت وسوسه شیطان و چگونگی استفاده وی از قوه خیال و وهم، نسبت تمرد وی با مسئله ربوبیت تشریحی و انانیت، حقیقت تمرد و کیفیت هبوط وی، از مباحث مهم و تأثیرگذار است. دلالت‌های این موضوع نیز به اجمال بررسی شده است که حاصل آن بیست و یک اصل است. آخرین فصل کتاب به نتایج هبوط حضرت آدم^ع در زمین و آغاز زندگی دنیوی او اختصاص یافته است. تحلیلی نو از نظریه اعتباریات علامه، مسئله را به نیاز بشر به دین سوق می‌دهد. این بخش را می‌توان پرکاربردترین مفاهیم هفت‌گانه دانست که ارتباطات مکرری با مسائل اصلی نبوت، امامت، نظام‌های اندیشه و رفتار انسان دارد. در این نوشتار، سیزده اصل کلی به منزله نتایج این بحث معرفی شده است که برخی زیرشاخه‌هایی دارند.

در معرفی این مفاهیم هفت‌گانه بنا بر اختصار بوده است. تحلیل دلالت‌ها و ارتباطات این مباحث عرصهٔ جدیدی از نگاه به مسائل اعتقادی و دین‌پژوهی خواهد گشود. هدف از فهرست‌کردن این نتایج ارائهٔ چندین نمونه و تبیین کیفیت رسیدن به این نتایج بوده است. نکتهٔ مهم آنکه برخی مفاهیم مانند نبوت و امامت، از چندین جهت با این مفاهیم مرتبط می‌شوند. بی‌شک، تعداد نتایج و دلالت‌های بیان‌نشده چندبرابر عناوین یادشده است. نویسنده امیدوار است محققان و دین‌پژوهان با استخراج این دلالت‌ها، از ساختار دین‌ترسیم جدیدی ارائه کنند.

پیشاپیش نظرهای تکمیلی و به‌ویژه انتقادی اهل نظر را به دیدهٔ منت خریدارم.

عبدالله محمدی

تیر ۱۴۰۲